

Jesica Woźniak
Uniwersytet Zielonogórski

OBRAZY KOBIECOŚCI W PERSPEKTYWIE GEOPOETYKI LUDOWYCH POWIEŚCI JÓZEFA IGNACEGO KRASZEWSKIEGO

Autor dwustu dwudziestu pięciu powieści i ogromu innych rozmaitych tekstów¹, najpłodniejszy pisarz polski, w kontekście postaci kobiecych analizowany jest głównie względem swojej najgłośniejszej powieści emancypacyjnej. Nie można oczywiście odjąć *Szalonej* jej istotnego miejsca w historii literatury polskiej, jednak należy postawić pytanie, czy wybitna kreacja Zoni jest jedynym tego typu przypadkiem godnym zainteresowania. Badacze sumujący twórczość Kraszewskiego zaznaczają, że pełna jest ona przede wszystkim postaci kobiet fatalnych, czarodziejek, zmysłowych kochanek, a także awanturniczych i niepokornych heroin². Warto zwrócić uwagę, że skłonność autora ku owej tematyce, która jest najsilniej widoczna w powieści z 1882 roku, miała swe załazki nawet czterdzieści lat wcześniej, kiedy to powieściopisarz, zanim pochylił się nad ideą pracy organicznej, przyjrzał się bliżej innym problemom społecznym, kreśląc charakterystykę bohaterek – wieśniaczek. Przedmiotem badań jest cykl ośmiu powieści ludowych Kraszewskiego³ powstałych w okresie wołyńskim (początek lat czterdziestych), których przedmiotem jest problematyka społeczna prezentująca realistyczny obraz ludu i pańszczyźnianej wsi. Celem niniejszego artykułu jest przyjrzenie się obrazom kobiecości ludowych powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego przy użyciu narzędzi geopoetyki. Analiza i interpretacja skupia się na literackich ekwiwalentach i przykładach językowych świadczących o związku dzieła z elementami geograficzno-regionalnymi jako jednymi z nadrzędnych determinantów zachowania bohaterek.

W tym miejscu należałoby przypomnieć, że europejska „moda na regionalizm”, dyktowana podstawami filozoficznymi i literackimi, w Polsce rozwinęła się głównie za sprawą Mickiewicza i innych reprezentantów romantycznych szkół poetyckich⁴, a jej

1 Zob. J. Bachórz, *Józef Ignacy Kraszewski*, [w:] *Obraz literatury polskiej. Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831-1863*, t. 3, red. M. Janion, M. Maciejewski, M. Gumkowski, Warszawa 1992, s. 439.

2 Zob. *ibidem*, s. 476.

3 Wszystkie cytaty pochodzą z wydań: J.I. Kraszewski, *Powieści ludowe*, t. 1-2, Warszawa 1955, a także: idem, *Jaryna*, Łódź-Wrocław 1948.

4 Por. M. Mikołajczak, *Wstęp: Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze (zarys problematyki i historii idei)*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, t. 4, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, wstęp M. Mikołajczak, Kraków 2016, s. 35.

inspiracje w latach późniejszych zyskały wypracowany kształt i warsztat reprezentujący osobisty stosunek emocjonalny indywidualistycznego poety/pisarza w tym przypadku drugiego pokolenia romantyków. Zainteresowanie słowiańszczyzną, jak również kwestiami etnicznymi na Kresach⁵, rozwijało się w latach czterdziestych równocześnie z pierwszymi powieściami ludowymi Kraszewskiego. Maria Jolanta Olszewska zwraca uwagę, że kreślona przez powieściopisarza fikcyjna rzeczywistość należała już wtedy do przeszłości, a czasy jemu współczesne różniły się od tych prezentowanych w świecie przedstawionym⁶.

Jerzy Madejski, pisząc o obliczach nowego i starego regionalizmu, dokonał podziału patronów owych dyskursów na dwa nieprzystające stanowiska. Z jednej strony stawiając Kennetha White'a i jego nomadyczne usposobienie wraz z konstrukcją własnej tożsamości w akcie konfrontacji doświadczenia podróży i kultury macierzystej, z drugiej zaś dokonując deskrypcji Eugeniusza Saida jako postaci tolerancyjnej, otwartej, acz kochającej swoją małą ojczyznę⁷. Próbując sklasyfikować Kraszewskiego w kontekście zarysowanego podziału, bliżej byłoby mu do pierwszego stanowiska ze względu na równie nomadyczny tryb życia oraz skłonność do kontrastowego zestawiania przedmiotów obserwacji (przykładem może być tu nawracające podkreślanie rozbieżności miasta i wsi).

Jak słusznie zauważa Olszewska, w całym cyklu powieści ludowych Kraszewski wyprowadza na pierwszy plan postaci wyróżniające się na tle całej wiejskiej społeczności „np. urodziwe i wrażliwe kobiety: Ulanę, Julusię, Motrunę, Marysię”⁸. Nadzwyczaj rozbudowana konstrukcja psychologiczna wymienionych przez badaczkę postaci stanowi niewątpliwie jeden z największych walorów tych bohaterek, jednak warto postawić pytanie, czym jeszcze, oprócz intensywniejszej wrażliwości i uczuciowości, cechowały się te kobiety oraz co wywarło wpływ na ten niezwykle obraz kobiecości.

U źródeł powstania cyklu powieści o chłopach leżą z pewnością podróże Kraszewskiego, z których refleksje i spostrzeżenia zostały zawarte we *Wspomnieniach Wołynia, Polesia i Litwy*⁹ (J.I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, oprac. S. Burkot, Warszawa 1985), dając tym samym podstawę do stworzenia narracji emo-

5 Por. M. Ruszczyńska, *Słowianie i słowianofile. O słowianofilskich dyskursach w literaturze polskiego romantyzmu*, Kraków 2015, s. 189.

6 Zob. M.J. Olszewska, *O powieściach ludowych Józefa Ignacego Kraszewskiego raz jeszcze. Próba lektury w kontekście „tragedii ludowej”*, [w:] *Obrazy kultury polskiej w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. B. Czwońnóg-Jadczak, Lublin 2004, s. 204-205.

7 Por. J. Madejski, *Nowy i stary regionalizm, Centra-peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, t. 3, red. W. Browarny, E. Rybicka, D. Lisiak-Gębała, Kraków 2015, s. 81-82.

8 M.J. Olszewska, *op. cit.*, s. 205.

9 Obieranie kierunku stron rodzinnych jako celu podróży było silnie związane z upadkiem powstania listopadowego, wytwarzając równocześnie nową formę podróżopisarstwa, które oprócz opisu miejsc rejestrowało przeżycia i refleksje samego pisarza.

tywnej¹⁰. Zdaniem Elżbiety Rybickiej „*Locus* inicjujący gest kreacyjny jest konkretnym, realnym miejscem autobiograficznym, materialnym śladem przeszłości, poddanym jednak sprawczej, inwencyjnej mocy wyobraźni”¹¹. Jacek Lyszczyzna zwraca jednak uwagę, że kolejną ważną przyczyną powstania cyklu ludowych utworów jest świadoma otwartość pisarza na zapotrzebowania czytelnicze¹², dlatego też autor *Starej baśni* postawił w centrum zainteresowania postać zwykłego człowieka z ludu, ponieważ „najistotniejszy okazał się aspekt psychologiczny, interesował się przede wszystkim ujęciem wewnętrznego dramatu jednostki”¹³.

Doświadczenie regionu a tożsamość kobieca

Rzecz jasną jest, że miejsce osadzenia fabuły powieściowej nie pozostaje bez znaczenia. Z tego też względu wskazane jest przyjrzenie się kreacji pogranicznych bohaterek oraz ich relacji lub nawet związkowi z przestrzenią, która warunkuje w ich przypadku doświadczenia egzystencjalne, ponieważ zdaniem Edwarda Kasperskiego: „człowiek okazuje się na wskroś istotą topiczną. Objawia on tę topiczność [...] w koniecznym byciu-zawsze-gdzieś-usytuowanym-w przestrzeni”¹⁴. Należy jednak przypomnieć to, o czym słusznie wspomina Inesa Szulska, czyli o wizerunku literackim Ukrainy w cyklu powieści ludowych, wizja tego rejonu przestała jawić się bowiem jako mit arkadyjski¹⁵. Wołyń, Polesie i Podole utraciły rysy beztroskich krain. Jak pisze o roli kolorytu lokalnego Olszewska:

Autor *Ulany* był bowiem przekonany o ścisłym związku człowieka i środowiska, a realia budujące „koloryt lokalny” umożliwiły mu odkrycie tożsamości człowieka. Wypada zgodzić się z [...] badaczami [...], według których już samo uchwycenie bogactwa realiów i różnorodności sfery obyczajowej, dobrze utrwalające ówczesne życie w jego codzienności czy nawet pospolitości, stanowi o wyjątkowości omawianych utworów. Naturalne tło całości podpo-

10 W toku narracji powieści pojawiają się liczne fragmenty świadczące o zaangażowaniu emocjonalnym powieściopisarza co do miejsca akcji, np. „Jeśli jest jaki kraj cichy, jeśli jaki spokojny, to Polesie nasze” (*Ulana*, s. 97); „Wiosna u nas zawsze piękna i w żadnym kraju tak miłą i tak wdzięczną być nie może. [...] U nas cudny widok wiosny odsłania się niby skinieniem czarodziejskiej laski” (*Jaryna*, s. 317). „I przez Wołyń nasz ciągnęły części potężnej Napoleona armii” (*Ostap Bondarczuk*, s. 202); „Było to na Polesiu wołyńskim, w jednej z tych szczęśliwych zapomnianych okolic” (*Jermola*, s. 327).

11 E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 172.

12 Zob. J. Lyszczyzna, *Natura, historia, egzystencja. W poszukiwaniu romantycznego uniwersum*, Katowice 2011, s. 11.

13 M. Sadlik, „Kobieta i świat”. *Kobiece kreacje w społeczno-obyczajowych powieściach Kraszewskiego*, [w:] *Europejskość i rodzimność. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. W. Ratajczak, T. Sobieraj, Poznań 2006, s. 325.

14 E. Kasperski, *Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach*, [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, t. 2, red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowska, Kraków 2014, s. 35.

15 Por. I. Szulska, *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Warszawa 2011, s. 188.

rządkowane zostało kategorii opisu czy obrazu, pozornie tylko dających się wyodrębnić z tekstu, a w rzeczywistości tworzących z fabułą ograniczoną całość. Bez tych obrazków powieść straciłaby swój sens i charakter¹⁶.

Co więcej, samoistność kultury chłopskiej prezentowana w nieco nowatorski sposób przez pisarza, czerpie ze wcześniejszych jego prac na temat historii Litwy. Lud, zdaniem Kraszewskiego, wykształcił swój własny typ kultury lokalnej niezależnej od warstwy nadrzędnej, wiodącej dotąd prym szlachty¹⁷. „Osobowość ludzką kształtują wcześniejsze przeżycia, świat zewnętrzny i pragnienia idealne podpowiadane przez kulturę”¹⁸, gdyż los bohaterki jest zdeterminowany przez czynniki społeczne i kulturowe.

Stanisław Burkot zwraca uwagę na inną ciekawą zależność językową, wskazując, że imiona kobiece bardzo często stoją w miejscu tytułu utworów Kraszewskiego, podkreśla stosunek pisarza do samej postaci i tematyki utworu¹⁹. Biorąc jednak pod uwagę tytuły wyłącznie powieści ludowych, przeważają w nich imiona męskie – Sawka, Ostap i Jermoła. Imiona żeńskie pełnią funkcję tytułu w dwóch przypadkach oraz występują jedynie w formie pełnej, niezdrobniającej, a są to – Ulana i Jaryna. Idąc nadal tropem Burkota, sygnalizują one brak poufałości oraz zapowiadają poważną fabułę²⁰.

Doświadczenie przestrzeni konstytuuje tożsamość bohaterki omawianych powieści. Wśród uwarunkowań literackiej geografii sensorycznej wlicza się elementy geograficzne, historyczne, kulturowe i biologiczne²¹, które bardzo wyraźnie wpływają na ich życie. Świadectwem zmysłowego postrzegania przestrzeni jest fragment *Historii kołka w płocie*, czyli opowiadanie o świecie drzew, którego główną bohaterką jest sosienka.

Nie wiem, czy wszystkim wiadomo, że drzewa także mówę swoją mają, w ruch ich liści i głos, który wydają, służy za jeden sposób porozumienia, gdy zapach jest drugim i daleko używajszym, bo dalej i pewniej sięgającym. [...] Sosina była z powodu przecierpianych kolei charakteru łagodnego i przyjacielska, pierwsze więc zbliżenie ku sobie dąbczaka przyjęła grzecznie i nie wahała się bronić go od napaści zielsk szkodliwych, o ile sięgnąć mogła²².

Postaci kobiece wydają się naturalnie koegzystować z otaczającym je krajobrazem: „To jedną, to drugą ręką dziewczę chwyciła za głogi, za dębczaki, za brzeźniak, żeby się nie ośliznęła i nie upaść, i coraz chyżej, coraz prędzej rozbiegłszy się, [...] skoczyła wreszcie w dolinę”²³. Narrator przyrównuje jedną z bohaterki do rośliny: „ładne dziewczę

16 M.J. Olszewska, *op. cit.*, s. 203.

17 Por. I. Szulska, *op. cit.*, s. 249.

18 S. Burkot, „Ułana” jako powieść „malownicza” i powieść o ludzkich namiętnościach, „Rocznik XXI/1986 Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza”, s. 21.

19 Zob. *idem*, *Kobieta w powieściach i publicystyce Kraszewskiego*, [w:] Kraszewski. *Poeta i świat*, red. T. Budrewicz, E. Ichnatowicz, E. Owczarz, Toruń 2012, s. 301.

20 Por. *ibidem*.

21 E. Rybicka, *op. cit.*, s. 248.

22 J.I. Kraszewski, *Historia kołka w płocie*, [w:] *Powieści ludowe*, t. II, s. 515.

23 J.I. Kraszewski, *Jaryna*, [w:] *Powieści ludowe*, t. I, s. 322.

podolskie, podobne do krasnego bodiaka, co wykwita na bujnych łąkach” (*Jaryna*, s. 360). Przywołane współlistnienie bohaterki w harmonijnym systemie, świadczące o integralnej metodzie opisu geograficznego i opisu postaci nie pozostaje bez znaczenia. Narrator przyrównuje Jarynę również do ptaka: „Jaryna, szczebiotliwe ptaszę, ze wszystkiego jej się zaraz wypowiedała: z myśli, z czuć, nawet z wieści, które schwyciła po drodze” (*Jaryna*, s. 150), „śmiało, jak ptak, poszła w swoją stronę” (*Jaryna*, s. 164), Julusie zaś do gałązki leśnej: „Jaśko myślało tylko, jak nową ofiarę ściągnąć do siebie, jak sobie wesołe i tak życie nową gałązką leśną umaić”²⁴. Przywiązanie do małej ojczyzny widoczne jest również w *Chacie za wsią*: „Dla niej większe i porządniejsze budowy zdawały się nawet smutne, obok tej jamki na górze, naprzeciw cmentarza, do której częściej wiatr niż ludzie zaglądał”²⁵.

Zdaniem Wojciecha Hamerskiego technika powieściopisarska Kraszewskiego daje możliwość przyglądania się postaciom z wielu perspektyw poprzez wędrówkę i relokację (ze wsi do dworu i odwrotnie). Taka zmiana powoduje jednak zachwianie naturalnej równowagi i uruchomienie narracji wspomnieniowej do wykorzenionej przestrzeni²⁶. Było tak zarówno w przypadku Ulany, jak i Azy oraz Julusi, która została zabrana do dworu pod przymusem. Opuszczenie wsi oraz przeniesienie się do dworu powodują niemożliwe do cofnięcia zmiany w psychice bohaterki, które prowadzą je do skrajnych zachowań. W ciekawy sposób narrator prezentuje naturę cygańską:

Księżyc ten srebrzysty przypomniał jej wszystkie od dzieciństwa wędrówki po świecie i zdawał się wzywać do nowych. [...] Żał mi nędzy, głodu, włóczgi mojej; bośmy, widać, przeznaczeni na wiekuiste błąkanie po świecie... Prawda, że ci to niepojęte, żeby tęsknić można do czarnego chleba, do czarnej doli i do wędrówki? (*Chata za wsią*, s. 39).

Regionalny lub też pograniczny charakter powieści ludowych można traktować jako wypadkową, swojego rodzaju surogat braku niezależnego centrum, efektu działania mechanizmu siły odśrodkowej przenoszącego zainteresowanie do przeciwnego dla centrum układu odniesienia – peryferii. Redaktorki piątego tomu *Nowego regionalizmu w badaniach literaturoznawczych* przypominają, że polskie regiony są w większości pograniczami, co oddziałuje na transgraniczność kulturową (transkulturowość)²⁷. Sąsiedowanie kultur sobie odmiennych oraz próby zgodnego życia na wspólnym terenie stanowią tło wydarzeń niektórych powieści. Szczególnie zwraca uwagę historia niechęci mieszkańców wsi do Cyganów z powieści *Chata za wsią*, jak również kwestia rusińska.

24 J.I. Kraszewski, *Budnik*, [w:] *Powieści ludowe*, t. I, s. 465.

25 J.I. Kraszewski, *Chata za wsią*, [w:] *Powieści ludowe*, t. II, s. 201.

26 Zob. W. Hamerski, *Romantyczna troposfera powieści*, Poznań 2010, s. 87.

27 M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, *Transgraniczność w literackich badaniach regionalnych – wprowadzenie do tematu*, [w:] *Region a tożsamości transgraniczne. Literatura. Miejsca. Translokacje*, t. 5, Kraków 2016, s. 6-7.

Na podkreślenie ludowego charakteru powieści silny wpływ wywarła stylizacja językowa, o której pisał Burkot:

Język bohaterki „miejskowy”, regionalny jest ważnym elementem kreacji i ekspresji artystycznej. Tymi drogami kroczyć będzie powieść romantyczna i później posługując się stylizacją ludową, regionalną (*Ulana*, *Budnik*, *Chata za wsią*). To, co regionalne wzbogaciło polszczyznę ogólną, stawało się jej nieodrędną częścią²⁸.

Warto przyjrzeć się opisom postaci kobiet wiejskich, które wyglądają bardzo podobnie: „biała postać dziewczyny, jasne zjawisko na tle ciemnych liści; piosnka, coraz silniej nucona” (*Jaryna*, s. 21); „biała, blada, wysmukła, z czarnym włosom, czarnymi oczyma, ościonymi długą rzęsą, pokrytymi brwią kształtną; zdawała się ledwie dopiero z dzieciństwa do młodości przechodzić” (*Budnik*, s. 448); „Było to niedorośle jeszcze, dziecię prawie, z czarnymi oczkami i długimi kosami ciemnych włosów, spadającym na ramiona, tak piękne, jak chyba aniołki na obrazach bywają” (*Historia kołka w płocie*, s. 552-553); „Zobaczył... Proszą wsi swojej kobietę – boso, w siwej świtce, w białej chustce na głowie, idącą zapewne do lasu po wiosenne grzyby, bo na plecach niosła króbkę na czerwonym zawieszoną pasie” (*Ulana*, s. 106). Należy również zwrócić uwagę na „klamrowy” charakter przedstawienia tej postaci, jej pierwsze i ostatnie pojawienie się w powieści zamyka bowiem ukraiński, tradycyjny, czerwony pas zawieszony na topoli będącej symbolem wolności i równości. Wspominając o samobójstwie Poleszanki, należy przypomnieć, że w podobny sposób odbiera sobie życie również Julusia, której skronie zdobią kwiaty jako dowód obłąkania z miłości do panicza.

Tendencja Kraszewskiego do zarysowywania portretów kobiet tragicznych przejawia się także w kreacji siedemnastoletniej chłopki Motruny: „niepodobna była do dziewcząt wiejskich [...]. Zmieszła się na jej licu krew potępionego ludu z krwią słowiańską [...]. nosiła w sobie przyszły smutek jakby pączek nie rozwinięty” (*Chata za wsią*, s. 41). Co ciekawe, w drugiej części powieści po śmierci chłopki pojawiają się doniesienia i plotki na temat jej domniemanych zdolności magicznych, wywierając tym samym wpływ na życie jej córki, którą również uważano za wiedźmę.

[...] uwierzyli w upiory, że w drugim końcu cmentarza rozpowiadać już zaczęto, jakoby Sołoducha z Martynichą widziały własnymi oczami Motrunę, występującą z mogiły, przekradającą się do chaty córki, muskającą w nocy jej włosy i razem z nią przedzającą w nocy na motki najemne (*Chata za wsią*, s. 254).

Na tle dość jednorodnych opisów postaci kobiecych wybijają się charakterystyki o zabarwieniu humorystycznym: „Marysia szynkarka przypominała Poleszuka, co to

28 Szerzej na ten temat pisał Stanisław Burkot w artykule *O regionalizmie wileńskim w epoce romantyzmu. Uwagi wstępne*, „Literatura” 1995, nr 2: *Wileńskie konteksty romantyczne*, Wilno 1996, s. 17.

spał na ławie w szynkowni i około pierwszych kogutów wyszedł niewiadomo dokąd; ale byłże by spał tak spokojnie?”²⁹.

Choć w omawianym cyklu powieści nie brakuje różnorodnych portretów kobiet, można stwierdzić, że dzielą się one na trzy główne kategorie, wśród których znajdują się kobiety tragiczne (przede wszystkim Ulana, Jaryna, Julusia), czarownice (głównie Czyżycha i Aza) i wyrachowane szlachcianki (np. Natalia). Magdalena Sadlik zwraca uwagę, że postaci kobiece i ich zachowanie były traktowane przez pisarza w specyficzny sposób:

Niewątpliwie w wizerunkach kobiecych postaci Kraszewskiego zaważyły głęboko jego poglądy dotyczące miejsca kobiety w ówczesnym społeczeństwie. Za wartość najwyższą po czytuje pisarz rodzinę, podkreślając nieustannie, iż jej fundamentem powinna być miłość. Kraszewski jest skłonny wiele wybaczyć swoim bohaterkom, znacznie więcej niż pozwalałby na to konserwatywizm i tradycjonalizm, ale tylko wtedy, jeśli ich postępowanie umotywowane jest właśnie miłością³⁰.

Kraszewski podkreśla w swoich powieściach uwarunkowania społeczne, wskazując nieprzystawalność kobiety-chłopki i mężczyzny uczonego: „Jego wychowanie, życie, myśl tak wysoko uniosły od poziomu, którym szła biedna Jaryna. Oni się zrozumieć nie mogli, a żaden węzeł tajemniczej sympatii, co zbliża najdziwniej ludzi, jego ku niej nie pociągał, jak ją porywał ku niemu” (*Jaryna*, s. 147), jednak dobre wychowanie zawsze staje na przegranej pozycji w pojedynku z wysokim urodzeniem, odbierając prawo do małżeństwa z przedstawicielem warstwy zamożnej. Chęć poszerzenia wiedzy dla ukochanego na niewiele się zdaje, jednak dziewczyna, niesiona przez ciekawość i miłość, stara się czerpać z nauk pani dworu jak najwięcej: „Jaryna czuła się niższą, chciała się podnieść, ukształcić, zbliżyć do męża” (*Jaryna*, s. 151). Jak ogień w kominku, gaśla nadzieja na odwzajemnione uczucie: „sama siedząc na ziemi u spopieliałego komina, patrzyła na gasnące na nim jedna za drugą iskielki” (*Jaryna*, s. 153). Narrator wielokrotnie podkreśla przynależność kobiety do rodzinnej wsi, jej zachowanie nazywane jest „wiejskim”, mieszkańcy wioski młodej dziewczyny są zaś „swoimi”: „Lżej jej było trochę, że powróciła do swoich, że widziała znowu ulubione miejsca” (*Jaryna*, s. 166). Podobnie zresztą jest w przypadku Ulany, która cierpi z miłości do panicza oraz biednego muzykanta Sachara zakochanego w pięknej Natalii. Ta zasada społeczna działa również oczywiście w drugą stronę. Przykładem może być wzajemność uczuciowa wykształconego chłopca pańszczyźnianego Ostapa i szlachcianki. Jest to rodzaj polemiki Kraszewskiego z mitem romantycznym, według którego celem życia jest miłość. Obserwowanie i słuchanie przez pisarza podczas podróży zachowań, obyczajów i pieśni sławiących to uczucie wymagało obnażenia kryjącego się za nim cierpienia i zła. Jak

29 J. I. Kraszewski, *Jermoła*, [w:] *Powieści ludowe*, t. II, s. 403.

30 M. Sadlik, *op. cit.*, s. 332.

pisał Burkot: „Dostrzeżony przez Kraszewskiego konflikt między kulturą i naturą staje się w istocie oskarżeniem kultury”³¹.

Oprócz pięknych i młodych wieśniaczek, Kraszewski kreśli ciekawy obraz kobiety-czarownicy³². Źródeł zainteresowania tego typu postaciami należy szukać w tradycji, obrzędach i kulturze ludowej, z którymi pisarz był z całą pewnością zaznajomiony. Wiadomo w powieściopisarstwie Bolesławity to osoby stare, które utraciły płodność, usytuowane pomiędzy życiem a śmiercią, stanowiąc część niezbędną każdej wsi: „Stara Czyżycha była czarownicą, babą, lekarką, płaczką na wszystkich pogrzebach, swachą na wszystkich chrzcinach. Bez niej nic dobrego i nic złego w wiosce nie stało”³³. Wioleta Wenerska wyjaśnia ten dwojaki stosunek do wiedzy w następujący sposób: „Z jednej strony wzbudza podziw i szacunek, z drugiej zaś lęk, a jej zachowanie i wygląd stają się podstawą do oskarżeń o czary”³⁴. Narrator *Historii Sawki* zaznacza, że dobre relacje z zielarką wiązały się z dobrobytem, złe zaś oznaczały nieszczęście. Wraz ze śmiercią wiedzy, pochowanej pod starym dębem Iwana – symbolicznym drzewem boskiej potęgi w wierzeniach Słowian – rozpoczynają się problemy chłopca Sawki, który stracił rodziców, wszedł na trudną drogę sporu z dworem oraz zmierzył się ze wstydem zdradzanego przez piękną żonę mężczyzny. Jednoznacznie negatywnie prezentuje się wizerunek starej Jagi z *Chaty za wsią*: „poczwarna baba mogąca przestraszyć wyrazem swych czarnych oczu i śmiejącą się zakłęsłej szczęki. [...] pomarszczone policzki, uśmiech bezzębny i wejrzenie drapieżnego ptaka, robiły ją ideałem starej wiedzy z baśni ludu” (*Chata za wsią*, s. 146). Tropem ukazującym panią Pawłową jako czarownicę było przypisywanie jej rzucania uroków i uprawiania praktyk czarodziejskich, które doprowadziły do nieoczekiwanego przywiązania panicza do córki Budnika. Narrator kreśli również portret czarownicy Cyganki: „Istna to była czarownica: czarny włos spadał dokoła jej ogorzałej twarzy o oczach błyszczących i koralowych szerokich ustach; fałdzista, wielka chusta osłaniała ją całą” (*Chata za wsią*, s. 18). Warto zwrócić uwagę, że jest to kobieta wyróżniająca się na tle wcześniejszych istot magicznych, ponieważ jest kobietą w średnim wieku i oddaną matką. Romka Aza opętała panicza, wkradając się do dworu: „Adam dni całe, tygodnie, leżał sam u stóp czarownicy. [...] Adam gorzał; ona się śmiała z niego i co dzień pragnęła więcej, postępowała zuchwalej, stając się dumniejszą i dzikszą” (*Chata za wsią*, s. 36).

31 S. Burkot, „Ulana” jako powieść „malownicza”..., s. 27.

32 W powieściach Kraszewskiego wiedzy występują nader często (*Stara baśń*, *Hrabina Cosel*, *Lublana* i inne).

33 J. I. Kraszewski, *Historia Sawki*, [w:] *Powieści ludowe*, t. I, s. 50.

34 W. Wenerska, *Magiczny aspekt kobiecości. Wizerunki wiedzy w wybranych utworach Józefa Ignacego Kraszewskiego*, [w:] *Kraszewski. Poeta i świat*, red. T. Budrewicz, E. Ichnatowicz, E. Owczarz, Toruń 2012, s. 140.

Tym, co wyróżnia Ulanę na tle pięknych kobiet z powieści ludowych jest niewątpliwie szalona i szczerza miłość, usprawiedliwiająca niejako jej postęпки. Inaczej jest w przypadku Nastki decydującej się na romans z synem rządcy ze względu na doraźne korzyści, pieniądze i okazane jej względy oraz chęć dorównania innym kobietom ze wsi, które świadomie decydują się na tego rodzaju układy z panami. Niewierna żona Sawki przyłapana na zdradzie zostaje pobita i opuszczona przez męża, a ostatecznie umiera podczas porodu. Podobnie zresztą kreślony jest domniemany portret siostry Ulany – Marii, która pomagając jej ukryć się przez rozwścieczonym mężem, zastanawia się nad tym, dlaczego nie ona, choć równie piękna, jest obiektem miłości pańskiej: „i zazdrościła siostrze, bo męża miała niedołęgę, co patrzył i nie widział nic w chacie prócz miski na stole; a rada była, żeby się pan ku niej obrócił, bo myślała, że jej by do gospodarstwa dopomógł” (*Ułana*, s. 143). Współmiernie kreśli się historia córki Budnika mamionej przez wyrachowaną ciotkę: „Przeszłe życie Julusi wśród głuchego lasu, wśród ciężkich znojów, często niedostatku, którego wyobrażenia mieć nie możemy, tłumaczyło ten zapal i pragnienie wesołej, słonecznej chwili” (*Budnik*, s. 503).

Kraszewski, dokonując literackiego uwłaszczenia chłopca, widzi przyczynę trudnych relacji małżeńskich wieśniaków pańszczyźnianych w nieustannej i wykańczającej pracy, która nie pozwala rozkwitnąć miłości, gasząc pożądanie i uczucia: „Gdzie im nacieszyć się sobą, gdzie im rozmiłować się w sobie, alboż to jest wolna chwila dla chłopka? Cały rok dla niego rokiem pracy, która jak koło się toczy, zmienia, odnawia, a nigdy nie ustaje” (*Historia Sawki*, s. 83-84). Pisarz staje naprzeciw utartemu zwrotowi o uszlachetniającym cierpieniu, ponieważ jego zdaniem „cierpienie, które podnosi i uszlachetnia, przybija także słabych i upadła!” (*Budnik*, s. 448). Należy przypomnieć celne sformułowanie Burkota: „*Ułana* i cała grupa powieści ludowych Kraszewskiego była prawdziwym ewenementem w naszej literaturze. Chodziło o przełamanie dawnych ograniczeń, o rozszerzenie terenów obserwacji społecznej”³⁵.

Obraz kobiecości w powieściach ludowych jest różnorodny, choć pisarz nierzadko posuwał się do obierania sprawdzonych technik charakterystyki postaci. Kategorie lokalizmu, folkloru, a także kolorytu lokalnego miały wpływ zarówno na życie kobiet tragicznych, szlachcianek, jak i czarownic. Geografia, społeczeństwo i kultura stanowią w tym przypadku determinanty, otwierając się na rozważania prowadzone pod kątem geopoetyki. Usiłując odnaleźć odpowiedzi na postawione wcześniej pytania, można dojść do wniosku, że założenia powieściopisarskie Kraszewskiego aktywnie oddziaływały na lokalne konteksty, obnażając istniejące mity i anachroniczne układy wieku XIX jako te wymagające przemiany. Na zakończenie warto przywołać słowa Kraszewskiego:

35 S. Burkot, „*Ułana*” jako powieść „malownicza”..., s. 32.

Co dobrego się dzieje – wszystko przez kobiety; co nicpotem, to pewnie my wymyślim sami i trzeba całować te łapki, które nas w zbawiennych więzach trzymają, pędzą do pracy, hamują, gdy się na głupstwo zbiera, i głaszczą za pocziwą robotę. Z upadkiem męskiego rodzaju, który się stał nijakim, niewieście dłonie musiały jąć się steru i wcale nam z tym nieźle (*Historia kolka w płocie*, s. 575).

Bibliografia

- Bachórz, J., *Józef Ignacy Kraszewski*, [w:] *Obraz literatury polskiej. Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831-1863*, t. 3, red. M. Janion, M. Maciejewski, M. Gumkowski, s. 439-496.
- Burkot S., *Kobieta w powieściach i publicystyce Kraszewskiego*, [w:] *Kraszewski. Poeta i światy*, red. T. Budrewicz, E. Ihnatowicz, E. Owczarz, Toruń 2012, s. 301-319.
- Burkot S. *O regionalizmie wileńskim w epoce romantyzmu. Uwagi wstępne*, „Literatura” 1995, nr 2: *Wileńskie konteksty romantyczne*, Wilno 1996, s. 7-21.
- Burkot S., „Ułana” jako powieść „malownicza” i powieść o ludzkich namiętnościach, „Rocznik XXI/1986 Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza”, s. 19-33.
- Gosk H., *Wprowadzenie*, [w:] *Opowieści „skolonizowanego/kolonizatora”*. W kręgu studiów postzależnościowych nad literaturą polską XX i XXI wieku, Kraków 2010, s. 8-22.
- Hamerski W., *Romantyczna troposfera powieści*, Poznań 2010.
- Janion M., *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996.
- Janion M., *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006.
- Kasperski E., *Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach*, [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, t. 2, red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowska, Kraków 2014, s. 21-40.
- Kolbuszewski J., *Literackie oblicza regionalizmu*, [w:] *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 189-194.
- Lyszczyna J., *Natura, historia, egzystencja. W poszukiwaniu romantycznego uniwersum*, Katowice 2011.
- Madejski J., *Nowy i stary regionalizm, Centra-peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. W. Browarny, E. Rybicka, D. Lisiak-Gębala, t. 3, Kraków 2015.
- Mikołajczak M., *Dyskurs regionalistyczny we współczesnym (polskim) literaturoznawstwie – pytania o status, poetykę i sposób istnienia*, [w:] *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, t. 1, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków 2012, s. 29-50.
- Mikołajczak M., *Wstęp: Regionalizm w polskiej refleksji o literaturze (zarys problematyki i historii idei)*, [w:] *Regionalizm literacki w Polsce. Zarys historyczny i wybór źródeł*, t. 4, red. Z. Chojnowski, M. Mikołajczak, wstęp M. Mikołajczak, Kraków 2016, s. 9-83.
- Mikołajczak M., Sawicka-Mierzyńska K., Zawadzka D., *Transgraniczność w literackich badaniach regionalnych – wprowadzenie do tematu*, [w:] *Region a tożsamości transgraniczne. Literatura. Miejsca. Translokacje*, t. 5, Kraków 2016, s. 5-19.
- Olszewska M.J., *O powieściach ludowych Józefa Ignacego Kraszewskiego raz jeszcze. Próba lektury w kontekście „tragedii ludowej”*, [w:] *Obrazy kultury polskiej w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. B. Czwórnoś-Jadczak, Lublin 2004, s. 199-213.
- Ruszczyńska M., *Pogranicze. Studia i szkice literackie*, Zielona Góra 2015.

- Ruszczyńska M., *Słowianie i słowianofile. O słowianofilskich dyskursach w literaturze polskiego romantyzmu*, Kraków 2015.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.
- Rybicka E., *Relacje centro-peryferyjne a polityka konstruowania tożsamości regionalnej*, [w:] *Centra-peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, t. 3, red. W. Browarny, E. Rybicka, D. Lisiak-Gębala, Kraków 2015, s. 13-29.
- Sadlik M., „Kobieta i świat”. *Kobiece kreacje w społeczno-obyczajowych powieściach Kraszewskiego*, [w:] *Europejskość i rodzimność. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. W. Ratajczak, T. Sobieraj, Poznań 2006, s. 321-333.
- Szulska I., *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Warszawa 2011.
- Wenerska W., *Magiczny aspekt kobiecości. Wizerunki wiedźm w wybranych utworach Józefa Ignacego Kraszewskiego*, [w:] *Kraszewski. Poeta i światy*, red. T. Budrewicz, E. Ihnatowicz, E. Owczarz, Toruń 2012, s. 339-354.

IMAGES OF FEMININITY IN THE PERSPECTIVE OF GEOPOETICS OF FOLK NOVELS BY JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI

Summary: The article, using selected geopoetics' tools, examines images of femininity from a series of eight folk novels by Józef Ignacy Kraszewski, created in the 1840s. The analysis and interpretation is centered on the literary equivalents and language examples of the link between the work and geographic and regional features as one of the overarching determinants of characters behavior. Female characters are analyzed in three categories: tragic women, witches and mercenary noblewomen. The article highlights the influence of geography, society and culture on characters life, and draws attention to the role of myths and prejudices in the nineteenth century.

Keywords: women, folk novel, Kraszewski, geopoetics